

УДК 14: (316.48+316.83)

Даніл'ян Олег Геннадійович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, історіософія, сучасна політична культура.

ПРАКТИЧНІ МОДЕЛІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ КРАЇН: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Сучасні посттоталітарні країни, зокрема і Україна, що здійснюють чергову в їх історії спробу переходу до демократії, виявилися перед обличчям гострих соціальних конфліктів, закономірно супроводжуючих цей процес. Різке зниження життєвого рівня населення, криміналізація суспільства, виникнення соціальних патологій - все це загострює і без того напружену ситуацію і породжує самі несприятливі варіанти розвитку подій: трансформацію цих країн до стану хаосу або неототалітаризму.

Для того, щоб запобігти вказаним варіантам розвитку, необхідно не забувати, що на шляху переходу від тоталітаризму до демократії ці країни не є першими. Деякі країни вже пройшли цей важкий шлях після другої світової війни (Німеччина і Італія) - це країни «першої хвилі» посттоталітаризму. Інші країни вирішували схожу проблему переходу від диктаторських, авторитарних режимів у 70-80 роки ХХ століття або знаходяться на завершальному етапі її розв'язання (Іспанія, Чилі, Південна Корея, Португалія тощо) - це країни «другої хвилі». Багато корисного і навчального можна виявити і в уже здійснених (здійснюваних) реформах останньої на сьогоднішній день «третьої хвилі» посттоталітарних або, як їх часто називають, посткомуністичних країн, акцентуючи увагу на ідеологічних особливостях режимів, що трансформуються. А оскільки моделі й темпи трансформації, терміни початку політичних та

економічних перетворень цих країн різко відрізняються (є безумовні лідери, а є й аутсайдери), то цей досвід перехідного періоду різних країн можна і потрібно не тільки вивчати й аналізувати, але і в розумних межах, окреслених рамками схожих умов, традицій, менталітету населення, ступенем модернізації суспільства, використати.

Дослідженню феномену трансформації посттоталітарних (посткомуністичних) систем “третьої хвилі” присвячена значна кількість робіт суспільствознавців як на Заході [1-6], так і в посткомуністичному просторі, у тому числі і в Україні [7-14]. Причин, що пояснюють цей підвищений інтерес і теоретиків, і політиків до подій, які відбуваються на євразійському континенті, безліч. Однак найбільш важливими з них, очевидно, є такі. По-перше, відсутність історичного прецеденту одночасної (за шкалою тисячоліть) трансформації політичного та економічного ладу 32 держав світу від тоталітаризму до демократії, від одного типу соціально-політичного устрою до іншого. По-друге, визначальний вплив результатів трансформації країн “третьої хвилі” посттоталітаризму на долі світу, людської цивілізації, оскільки в процесі модернізації знаходиться четверта частина території планети, що має гігантський людський, промисловий, культурний і військовий потенціал, який може бути використаний як для загального добра, так і в зло.

Які основні особливості перехідних моделей цієї хвилі посттоталітаризму можна виділити?

По-перше, однією з найважливіших особливостей трансформаційних моделей цих країн є відсутність (повна або часткова) на першому, початковому етапі їх реформування, основ ринкової економіки, а точніше антиринковий характер економіки соціалізму, що особливо яскраво видно на прикладі держав, які виникли на території колишнього СРСР. У цих країнах практично повністю була відсутня приватна власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини носили формальний характер,

економіка була деформована тотальним некваліфікованим втручанням “партії-держави” і наскрізь мілітаризована.

Зрівнялівка в оплаті праці, придушення поодинокі ініціативи, екстремальні умови існування населення (революції, війни, репресії, перебудови і т.ін.), ідеологічне обдурювання і пропаганда аскетичного способу життя сформували особливий “антиринковий” тип людей, які у своїй більшості ані професійно, ані морально, ані фізично вже не в стані пристосуватися до нових умов їхнього соціально-економічного буття, вже не можуть відмовитися від стереотипного для них, звичного образу існування, який можна визначити як “гарантоване зубожіння”.

Друга особливість практичних моделей трансформації посттоталітарних систем “третьої хвилі” полягає в необхідності вирішення в перехідний період двоєдиного завдання: демократизації політичного і соціального життя суспільства і створення ринкової економіки. Це завдання також унікальне в історичному досвіді людства. Якщо в розвинених країнах світу, наприклад західноєвропейських, первісно створювалася певна економічна система (у цьому випадку ринкова), а після цього на її ґрунті йшло формування демократичних політичних структур, то в країнах “третьої хвилі” перехід від тоталітаризму до демократії почався (за рідким винятком, наприклад, Китай) зі створення нової політичної системи, а тільки після цього робляться спроби розпочати трансформацію, а точніше, створення нової ринкової економічної системи. І якщо в країнах розвиненої демократії перехід від абсолютистсько-олігархічних систем до демократичної системи правління мав в основному природно-еволюційний характер і тривав декілька сотень років, то країнам “третьої хвилі” посттоталітаризму на такий перехід, а може бути, ще більш складний, відпущено історією значно менше часу. Звідси виникає питання: чи зможуть реформатори здійснити одночасний процес відновлення ринкової економіки і формування плюралістичної політичної системи?

Більш-менш позитивну відповідь на це питання дає поки що вивчення досвіду трансформації тільки деяких країн Центральної Європи.

Черговою особливістю трансформації посттоталітарних систем “третьої хвилі” є те, що в більшості з цих країн тоталітарний механізм у процесі народно-демократичних революцій був зламаний, частково демонтований, але не знищений. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в багатьох посттоталітарних країнах цієї хвилі, за винятком, тільки що, Румунії, Болгарії, НДР, тоталітарні режими не були засуджені. Лідери з цих тоталітарних режимів, багато з яких вчинили злочинні дії або бездіяльність, не тільки не понесли навіть символічної кари, але й зуміли швидко змінити комуністичні ідеї на націоналістично-ринкові і зайняти пануючі позиції в новій політичній системі.

Також у більшості країн “третьої хвилі”, на відміну від післявоєнних Німеччини та Італії, не були розпущені або заборонені тоталітарні партії, що модифікувалися в нові політичні рухи “лівоподібного типу” і зберегли у цих країнах високу популярність. Ця стійкість тоталітаризму пояснюється багат шаровістю тоталітарної системи в цих країнах, її глибокою суспільною вкоріненістю, що в свою чергу можна пояснити відсутністю глибоких демократичних традицій у докомуністичну епоху в більшості цих країн, деякими особливостями менталітету їхніх народів і, головне, значним падінням життєвого рівня населення, зумовленим непідготовленими псевдореформами.

Незвичайна різноманітність, множинність типів практичних моделей трансформації країн “третьої хвилі” посттоталітаризму - наступна особливість. Ця різноманітність моделей і типів трансформації визначається багатьма чинниками. Серед них: 1) ступінь модернізованості країн: від середньоєвропейського рівня Східної Німеччини (екс НДР), Угорщини, Чехії до напівфеодального рівня Монголії, Лаосу, Кампучії; 2) належність до різних цивілізацій: європейської, євразійської, азіатської; 3)

особливості політичної системи і державного устрою конкретної країни; 4) величина її території і чисельність населення: від найбільшої на планеті держави за територією - Росії і найбільш населеного - Китаю до невеликих за розміром держав типу Албанії і малонаселених - Монголії; 5) національні і релігійні традиції, менталітет народу; 6) панівна ідеологія в країні: від марксистського типу в Китаї до антимарксистської в Латвії, Естонії та ін; 7) специфіка досоціалістичного періоду історії країни; 8) тривалість панування тоталітарного режиму і його жорсткість; 9) сучасна геополітична орієнтація країни; 10) масштаби економічної допомоги розвинених країн та ін.

Кожний із наведених чинників може бути основою для певного диференціювання практичних трансформаційних моделей країн посттоталітаризму, і різні дослідники проводять таке диференціювання залежно від мети своєї роботи.

Наприклад, З.Бжезинський, аналізуючи у своєму дослідженні [3,с.103-117] транзитні моделі країн Центральної, Східної Європи і пострадянського простору шляхом виділення стадій посткомуністичних перетворень, пропонує чотиричленну класифікаційну схему. У цій схемі до першого типу він зараховує країни, які мають в основному позитивні характеристики реформ, що проводяться, і в яких мало ймовірна можливість реверсу до тоталітаризму. До першого типу країн належать: Польща, Чехія, Угорщина і з деякими застереженнями Словенія та Естонія.

Другий тип країн - це країни, у яких імовірність побудови життєздатного демократичного суспільства в наступні десять років перевищує 50 відсотків, але можливість повернення до тоталітарного режиму трохи вище, ніж у першій групі. До цього типу країн можна зарахувати: Словаччину, Хорватію, Болгарію, можливо, Румунію, Литву, Латвію, Киргизстан, Туркменістан (останні дві зачисляються до другого типу завдяки своєму економічному потенціалу).

Країни третього типу - це країни, у яких політичні та економічні показники реформ, очевидно, залишаться в найближчі десять років невизначеними. Це - Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан.

I, нарешті, відповідно до цієї класифікації, до четвертої групи країн, які мають негативні показники у проведенні політичних та економічних реформ зараховуються: Сербія, Албанія, Македонія, Боснія, Таджикистан. Ці країни однією ногою ще знаходяться в тоталітаризмі, і в якому напрямку буде зроблений наступний крок (вперед або ж назад) - невідомо.

У свою чергу, свої специфічні особливості практичних моделей трансформації політичних та економічних систем мають кожна з названих груп, кожна країна.

Основними особливостями транзитних моделей країн першої і другої груп (Центральна і Східна Європа, Прибалтика) є: 1) вибір західноєвропейської моделі державного устрою й орієнтація на швидку інтеграцію в основні європейські структури (ЕС, НАТО і т.ін.); 2) наявність досить глибоких історичних коренів державності, більш-менш тривалого досвіду життя в умовах демократії; 3) відносно невеликий (порівняно з країнами пострадянського простору) термін панування тоталітарного режиму і його "м'який" характер; 4) цивілізоване проведення приватизації, повернення приватної власності, націоналізованої в ході встановлення прорадянських режимів, законним власникам або їхнім спадкоємцям; 5) успішне просування шляхом створення ефективно ринкової економіки й переходу до правової держави і громадянського суспільства та ін.

Необхідно виділити також деякі особливості трансформаційних моделей країн 3 і 4 груп (країни в основному пострадянського простору). Серед них: 1) відсутність чіткого розуміння у керівництва, яке суспільство необхідно будувати, у якому напрямку рухатися в реформуванні

політичної і, головне, економічної системи; а звідси: 2) відсутність більш-менш розроблених програм (моделей) реформування суспільства; 3) відсутність у більшості країн стабільного, підготовленого ядра реформаторів-практиків, що уміють прораховувати економічні ходи і готові брати відповідальність на себе; 4) відсутність політичної стабільності в суспільстві, перманентна боротьба між гілками влади, кланами політичних еліт, швидка зміна урядів, які думають не про реформу економіки, а про латання в ній незліченних дірок; 5) невдалий початок реформ у цих країнах, що деякі дослідники охрестили як “шок без терапії”, який викликав найглибше розчарування більшості населення в “ринку”, апатію, ностальгію за стабільністю і відносною забезпеченістю існування в роки “планової” економіки; 6) необхідність, на відміну від країн Східної Європи, проводити модернізацію, що наздоганяє, вирішуючи водночас завдання, які належать по своїм походженням до різноманітних етапів технологічного та економічного розвитку; 7) відсутність демократичного досвіду життя у населення цих країн і т.ін.

Свої особливості в трансформації посттоталітарних систем мають і країни Центральної, Східної, Південно-Східної Азії: Китай, Монголія, В'єтнам, Лаос, Кампучія. Ці особливості також визначаються багатьма факторами, серед яких не останнє місце займають: рівень модернізованості цих країн; характер політичного режиму; етнонаціональні особливості населення; економічні, політичні, релігійні традиції і т.ін.

Незважаючи на значні відмінності в практичних моделях трансформації посттоталітарних систем різних країн і періодів, їхні перехідні процеси одночасно мають і загальні риси, які більшою або меншою мірою характерні для країн усіх трьох “хвиль”, що переходили або переходять від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії.

Однією з найбільш драматичних загальних рис, що об'єднують практичні моделі трансформації всіх посттоталітарних соціумів є те, що

вони реалізуються в умовах перманентної кризи цих соціальних систем. Звичайно, форми прояву цієї кризи в різних посттоталітарних системах можуть значно різнитися: від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері і появи елементів депресії, певного рівня інфляції в економічній сфері, характерних для деяких поставторитарних режимів (Іспанія, Португалія), до глибокої, всеосяжної кризи - політичної, економічної, екологічної, соціокультурної (тобто системи взаємопов'язаних видів кризи), у якій знаходяться посттоталітарні Україна, Росія та інші країни пострадянського простору.

Коріння цієї посттоталітарної трансформаційної кризи, яку деякі дослідники називають “кризою перетворень”, інші “перехідною кризою”, криються в кризі старої тоталітарної системи, проростають із визрілих у її надрах соціальних протиріч. Масштаби цієї кризи тоталітаризму, як відзначає югославський політолог С. Живанов, з одного боку, “зробили можливим відносно легкий і швидкий крах соціальної системи, що існувала...”, а з іншого боку, “... сьогодні саме ця обставина - найбільш велика перешкода на шляху перетворень” [8, с.99].

Крах тоталітарного режиму, зміна його лідерів, проведення відносно вільних, демократичних виборів лише частково зняли деякі проблеми в політичній сфері і створили початкові передумови для проведення реформ. Багато ж труднощів залишилося, бо криза охопила не тільки колишню політичну систему, але й суспільство в цілому. У сфері економіки посткомуністичних держав криза, пов'язана із транзитом закритої командної системи у відкрите ринкове господарство, не тільки не послабла, але навіть поглибилася. Це поглиблення економічної кризи зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, серед яких: руйнування єдиного соціального і державного організму, економічної системи (на думку ряду експертів до 60% падіння рівня виробництва пов'язане з розірванням кооперативних зв'язків у масштабах СРСР, РЕВ);

проінфляційна кредитно-грошова політика держав; грубі помилки і зловживання під час проведення приватизації і т.ін.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в посттоталітарних системах можуть бути: 1) поглиблення протиріч між виконавчою і законодавчою гілками влади, відсутність в обох реалістичної концепції виходу із кризи; 2) банкрутство вибраного курсу реформ; 3) критичне зниження порогових рівнів суспільної моральності; 4) зубожіння й політична апатія населення; 5) вибух місцевих інтересів, який зростає і загрожує цілісності країни та ін.

Одним із характерних проявів трансформаційної кризи посттоталітарних систем, який у свою чергу за своєю значимістю може бути виділений як одна із загальних рис їхнього перехідного періоду, - зростання частки тіньової економіки в сукупності економічної діяльності, зростання злочинності, криміналізація посттоталітарного суспільства. Звичайно, у кожній із країн посттоталітаризму є своя специфіка прояву цієї риси, однак загальна тенденція не викликає сумнівів. Як справедливо зазначає С. Глинкіна [9, с.27], ґрунтуючись на своєму дослідженні, “масштаби тіньової економіки зростають повсюди на етапі трансформації, незалежно від результатів ходу реформ. Це пов'язано з “революційною ломкою” системи державного управління і контролю, швидкою реорганізацією виконавчої влади, слабкою у більшості країн нормативною базою економічних реформ, зниженням життєвого рівня значних верств населення, зростанням безробіття”.

Можна припустити, що масштаби “тіньовізації” економіки і форми її прояву, криміналізація суспільства в цілому, безпосередньо визначаються глибиною “революційних” перетворень у політичній та економічній сферах, ступенем реорганізації виконавчої влади в країні. Чим глибші і масштабніші перетворення в посттоталітарному суспільстві, тим вища

ймовірність виходу економіки з “офіційного” сектора і “темніша” форми “неофіційної”, “підпільної” економіки.

Серед основних форм тіньової економіки в сучасній економічній літературі виділяються, як правило, такі:

- неофіційна економіка - легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце виробництво товарів і послуг, яке не фіксується офіційною статистикою, а також приховування цієї діяльності від податків;

- фіктивна економіка - економіка приписування, спекулятивних угод і будь-якого шахрайства, пов'язані з одержанням і передачею грошей;

- підпільна економіка - всі заборонені види економічної діяльності. У підпільну економіку, безпосередньо підпорядковану кримінальному світові, входять: торгівля зброєю, наркотиками, гральний бізнес, проституція і т.ін.

Серед країн першої посттоталітарної “хвилі” найбільш глибоко була уражена кримінальною економікою Італія, в якій у хаосі перехідного періоду глибоко укорінилися, потворно розрослися і перетворилися фактично на “державу у державі” мафіозні структури. Стрімке зростання їхньої могутності, перехід від традиційних форм до підприємницьких, поширення з Півдня (Сицилія) на Північ були пов'язані з розквітом міжнародного наркобізнесу і неспроможністю влади знайти ефективні засоби боротьби з цією страшною хворобою.

Хрестоматійними стали приклади корупції, яка розквітла в деяких поставторитарних країнах, наприклад у Південній Кореї у часи правління генерала, а після цього і президента Чон Ду Хвана (1980-1987), на Філіппінах при режимі президента Ф. Маркоса (1981-1986) та ін. Однак всі рекорди побили корупція керівництва, криміналізація економіки країн пострадянського простору. Так, за даними американських сенаторів, Україну роз'їдає “всепроникна і глибока” корупція серед українських державних чиновників, а організована злочинність перешкоджає роботі

американських компаній на українському ринку [10]. На думку ж Президента Л. Кучми в Україні вже сформувалася "п'ята влада" - влада мафії, що стрімко підминає під себе всі інші гілки влади - законодавчу, виконавчу, судову, засоби масової інформації [11]. Не краща ситуація зі злочинністю, "тіньовізацією" економіки і в інших колишніх союзних республіках. Наприклад, за даними МВС Росії, у країні активно діють більше 200 тис. великих кримінальних угруповань. Практично кожній сьомій банді підкуплені чиновники сприяють у вчиненні злочинів. За оперативними даними, злочинні угруповання контролюють у Росії 35-40 тис. підприємств. До цього списку входять більше 400 банків і 47 бірж. Країна перетворилася на зону сприяння для злочинців [12].

Наступною загальною рисою, яка об'єднує різні практичні моделі трансформації посттоталітарних систем, є особлива роль державних органів у здійсненні перехідних реформ.

Необхідність державного втручання в суспільне життя, у т. ч. і в економіку перехідного суспільства в сучасному суспільствознавстві - аксіома. Однак застосовується ця аксіома в різних дослідженнях в різних пропорціях. Так, наприклад, М.Фрідман припускає, що в посттоталітарному суспільстві державне управління повинно бути суворо обмежене його основними функціями: охороною законності й порядку, включаючи нагляд за виконанням приватних контрактів; підтриманням судової системи; встановленням "правил гри" на економічному просторі, включаючи визначення приватної власності [4, с.17].

Інші дослідники - М.Маколі [6, с.36], В. Шилов [13, с.71] відстоюють ідею, що сильна влада й порядок неможливі без сильної держави. А І. Клямкін стверджує, що більшість країн у період переходу до сучасної ринкової економіки потребують авторитарного правління [14, с.51].

На думку автора, спроби теоретичного прогнозування ступеня державного втручання в суспільне життя абстрактної соціальної системи - заняття малопродуктивне. Занадто різноманітні типи й моделі посттоталітарних країн, щоб спробувати заочно визначити цю змінну величину. Ясно одне, що за відсутності вільної ринкової економіки, яка запускає саморегулювальні механізми, не існує іншого способу управління перехідними процесами, як за допомогою державного регулювання. Ступінь же державного регулювання, його оптимальність визначаються багатьма чинниками: рівнем розвитку ринкової економіки в конкретній країні, зрілістю громадянського суспільства, укоріненням демократії в соціальному середовищі і т.ін.

Важливою загальною рисою, яка розкриває характер перехідного процесу від тоталітаризму до демократії, як вже відзначалося раніше, є нестабільність.

Стан нестабільності посттоталітарних систем може бути спричинений такими явищами: глибокою структурною кризою економіки, що веде до різкого падіння рівня життя населення, розшаруванням і люмпенізацією суспільства; поглибленням політичних, етнічних протиріч; одночасною дією двох різнонаправлених тенденцій: інтернаціональної модернізації суспільства і націоналізації життя в певному регіоні; порушенням консенсусу в суспільстві між політичними силами, соціальними групами з питання цілей реформ і методів їхнього досягнення та ін.

Історичний досвід і, зокрема, порівняння практичних моделей трансформації посттоталітарних систем країн “першої хвилі” у післявоєнній Європі 40-х-50-х років (Німеччина, Італія), поставторитарних режимів у таких порівняно нестабільних регіонах, як Латинська Америка і Південно-Східна Азія, досвід перехідних процесів у посткомуністичних країнах дозволяє говорити про принципову схожість циклів, що

проходяться соціумами від стану дестабілізації до стану рестабілізації. Фази цього циклу, як відомо, можуть бути представлені таким чином: початок дестабілізації системи - зростання її некерованості - хаос - дезінтеграція на підсистеми, більшість яких набуває статусу самостійних - пошук (стихійний або цілеспрямований) нових управлінських зв'язків - політична стабілізація - економічна стабілізація - соціальна стабілізація - інтеграція в нову систему.

Однією з найважливіших загальних рис усіх типів і моделей трансформації посттоталітарних систем є конфліктність перехідного процесу, особлива роль і місце соціальних протиріч у характері й особливостях здійснення трансформації перехідних соціумів та її результатах. Можна навіть зробити висновок, що сам перехідний процес є гігантським, тектонічним конфліктом (системою конфліктів) між соціально-політичною системою, яка руйнується, і соціально-політичною системою, яка народжується, тому не випадково, що цій проблемі, проблемі соціальних протиріч, конфліктів у перехідний період розвитку посттоталітарних соціумів у філософському, соціологічному і політологічному дискурсі сучасності починає приділятися все більше і більше уваги.

Серед інших загальних рис, характерних для всіх трьох “хвиль” країн, що переходили або переходять від тоталітаризму до демократії, можна виділити:

- зниження життєвого рівня основної маси населення, його розшарування, маргіналізацію;
- високий ступінь тоталітаризму, утриманства, пасивності в суспільстві, укорінену звичку до духовної і політичної несвободи;
- наявність істотних зрушень у духовній сфері життя суспільства, виникнення соціальної аномії, тобто стану ціннісно-нормативного вакууму

в суспільстві, коли руйнування старого, звичного набагато випереджає зміни в свідомості;

- особливу роль політичних еліт, армії, чиновництва в перехідному процесі від тоталітаризму до демократії;

- виникнення в перехідному суспільстві соціальних патологій та ін.

Такі деякі особливості і загальні риси практичних моделей трансформації сучасних посттоталітарних країн, які необхідно враховувати в ході проведення в них соціально-економічних перетворень, щоб мінімізувати неминучі соціальні наслідки перехідного періоду.

Список літератури: 1. Carl Bohret. *Dynamische Interdependenz und funktionaler Staat.*- Berlin: Staat und Verwaltung, 1997.- 320 s. 2. Ph. Kotler, S.Jatuszipitak, S. Maesincee. *The Market of Nations. A Strategic Approach to Building National Wealth.* – N.Y.-London-Toronto-Sydney-Singapore:The Free Press, 1997.- 452 p. 3. Бжежинський З. Стадії посткомуністичних перетворень / З. Бжежинський // *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств.* - К.:Політична думка, 1995. - С.101-118. 4. Фридман М. Четыре шага к свободе / М. Фридман // *Общественные науки и современность.* - 1991. - № 3. - С. 16-19. 5. Макфол М. Посткоммунистическая политика. Перспективы демократии в России и Восточной Европе / М. Макфол // *Диалог.* - 1993. - № 10/12. 6. Маколи М. Становление новой российской государственности: опыт прогноза / М. Маколи // *Полис.* - 1993. - № 3. - С. 36-44. 7. Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах: Монографія / Я. А. Жаліло. - К.: НІСД, 1998.- 144 с. 8. Живанов З. Трудный переход в постсоциализм / З. Живанов // *Свободная мысль.* - 1992. - № 3. - С. 97-105. 9. Глинкина З. Теневая экономика в современной России / З. Глинкина // *Свободная мысль.* - 1995. - № 3. - С. 26-43. 10. Рожко А. Коррупция в Украине с точки зрения американских сенаторов /

А. Рожко // Политика. – 1997. – 21 мая. 11. Як знешкодити «п'яту владу».
Виступ Президента України Л. Кучми 5 серпня 1994 р. // Урядовій кур'єр.
- 1994. - 9 серпня. 12. Аргументы и факты - 1994. - № 48. - С. 5,8. 13.
Шилов В. Соціалістичний консерватизм в посткомуністических
обществах / В. Шилов // Свободная мысль. - 1995. - № 3. - С. 67-77. 14.
Клямкин И.М. Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? /
И. М. Клямкин // Полис. - 1993.- № 5. - С. 50-54.